

Розділ 13 Загальні положення криміналістичної тактики

§ 1. Поняття та предмет криміналістичної тактики

У період зародження криміналістики як самостійної галузі знань тактика розглядалась як частина поліцейської (кримінальної) техніки. У працях учених Австро-Угорщини і Німеччини Г. Гросса, А. Вейнгарта, Г. Шнейкerta, В. Штібера та інших відображено перші уявлення про криміналістичну тактику. Зокрема, А. Вейнгарт зазначав, що у боротьбі зі злочинністю, як і на війні, насамперед необхідні енергійна діяльність, прояв особистої ініціативи та швидкість. Розпочинаючи розслідування з можливою поспішністю, не слід діяти не обмірковано та навмання^[1].

Термін «тактика» означає теорію і практику підготовки та ведення бою. У більш загальному розумінні — це система засобів, спрямованих на досягнення певної мети через боротьбу, зіткнення інтересів та подолання опору. Злочини звичайно розслідуються у ситуації конфлікту інтересів, протидії зацікавлених осіб. Термін «тактика» у криміналістиці має деякі елементи умовності, оскільки вона не рівноцінна воєнній тактиці та її не слід зводити тільки до тих способів, застосування яких призводить до усунення конфліктних взаємозв'язків та протидії.

Погляди на зміст і сутність тактики неодноразово зазнавали змін у теорії криміналістики. В історії науки існує чимало термінів, що визначали її поняття: кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика. Змінювалася не тільки назва тактики, а й її зміст. Процес становлення і розвитку тактики йшов від вивчення особи злочинця та засобів учинення злочинів, розроблення ефективних методів їх розкриття до дослідження прийомів провадження окремих слідчих (судових) дій.

Криміналістична тактика є відносно самостійною частиною науки криміналістики. Це система наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, які розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів та встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину.

У структурному відношенні в тактиці виділяються два розділи: перший містить так звані загальні положення (вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів); другий включає положення щодо тактики провадження окремих слідчих дій. Таке розуміння тактики та її

структури має найбільш загальний характер і є загальноновизнаним. Проте воно звужує сферу застосування та межі криміналістичної тактики, характеризуючи її тільки щодо окремих слідчих дій.

У теоретичному аспекті судова тактика залишається до цього часу недостатньо дослідженою. Проблеми застосування судом даних криміналістики відображено у концепції Л. Ю. Ароцкера (1965), який писав, що визначення черговості встановлення фактів у справі, по-слідовність провадження судових дій, побудова судового слідства від-повідно до характеру кримінальної справи (категорії злочину) — всі ці положення криміналістичної тактики мають бути відомі суду.

Судова реформа в Україні ставить за мету звільнити суд від вико-нання функції обвинувачення. Суд повинен вислухати доводи сторін, що змагаються (державного обвинувачення та захисту), про доведе-ність обвинувачення, перевірити наявні у справі докази. Конституція України як принципи судочинства оголошує рівність усіх учасників процесу перед законом та судом, змагальність сторін та свободу в по-данні суду своїх доказів. З урахуванням цього конституційного поло-ження якісно змінюється й тактика провадження таких судових дій, як допит, очна ставка, пред' явлення для впізнання, огляд місця події та ін. У зв'язку з цим можна говорити про тактику суду (судді), такти-ку державного обвинувачення і тактику професійного захисту.

Дискусійними залишаються питання про тактику оперативно- розшукових заходів і тактику розшуку. Процес становлення теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі багато в чому схожий з історією розвитку криміналістики: спочатку елементи цієї теорії та практичні рекомендації з проведення оперативно-розшукових заходів розроблялися у розділі кримінальної тактики.

Розшукова діяльність є функцією органів дізнання та досудового слідства. Розшукова діяльність органів дізнання має непроцесуальний, переважно розвідувальний характер та здійснюється спеціальними засобами. Тактика провадження оперативно-розшукових заходів повин-на посісти відповідне місце не тільки у теорії оперативно-розшукової діяльності, а й у криміналістиці. Це пов'язано з тим, що хоч природа оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності є різною, однак існує тенденція до легалізації та надання доказової сили оперативно-розшуковим заходам.

Необґрунтовано забутою є тактика злочинної діяльності (кримі-нальна тактика), яка визначає типові способи вчинення та приховуван-ня злочинів, форми поведінки злочинця, його психологічний портрет, особливості протидії зацікавлених осіб, створення інсценувань та фальсифікацій.

У злочинців у процесі злочинної діяльності виробляються своє-рідні вміння та навички, звички та схильності, тобто «злочинний почерк». Схильність до вчинення злочинів певним способом є пере-думовою кримінальної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винуватих. Сучасна криміналістична теорія не має достатньої кількості дослі-джень у галузі тактики злочинної діяльності та не виділяє її у своїй структурі. Разом з тим особливості кримінальної тактики необхідно враховувати судово-слідчим працівникам під час провадження про-цесуальних дій, виявлення слідів злочину,

встановлення свідомо неправдивих показань.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики потребують розширення меж її дослідження. За своїм змістом вона повинна мати трирівневу структуру:

- 1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, елементи планування і організація розслідування, вчення про криміналістичну версію та ін.);
- 2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);
- 3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичних рішень, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.).

Оскільки тактика є частиною криміналістичної науки, вона не може не включати до себе деякі її положення. Це можуть бути окремі криміналістичні теорії або їх структурні підрозділи. Окремі наукові теорії у криміналістичній тактиці мають різний ступінь сформованості, тому вона є відкритою системою, яка характеризується появою нових теорій.

Структурність криміналістичної тактики можна простежити на її елементному складі, який передбачає виділення тих «часток», на яких ґрунтується тактика:

- 1) тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;
- 2) тактична рекомендація — науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо обрання і застосування засобів, прийомів та форм поведінки;
- 3) система (підсистема) тактичних прийомів — упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість у процесі її реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією);

- 4) тактика слідчої (судової, оперативно-розшукової) дії, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс її можливого здійснення, реалізації;
- 5) система слідчих або інших дій (тактична операція), спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Криміналістична тактика тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики — криміналістичною технікою та методикою розслідування окремих видів злочинів. Тактика провадження тих або інших процесуальних дій змінюється залежно від характеру задіяних засобів та прийомів криміналістичної техніки. Використання технічних засобів передбачає їх тактичне обґрунтування та доцільність. Взаємозв'язок криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів визначається тим, що рекомендації тактики реалізуються тільки через методику розслідування з урахуванням специфічних рис конкретного виду злочину.

§ 2. Тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики

Тактичний прийом є основним елементом криміналістичної тактики. В юридичній літературі визначення поняття тактичного прийому до цього часу є спірним, що викликає його неоднозначне розуміння і тлумачення.

У криміналістиці існують два основні напрями у поглядах на сутність тактичного прийому: одні автори розглядають тактичний прийом як своєрідну наукову рекомендацію (О. М. Васильєв), інші — визначають його як спосіб дії чи лінію поведінки (Р. С. Белкін). У визначенні поняття тактичного прийому необхідно вказувати, що це саме спосіб дії. Підставою для цього є такі міркування:

- 1) визначення поняття тактичного прийому як наукової рекомендації містить вказівку на джерело його формування, але не відображає самої сутності прийому;
- 2) в етимологічному розумінні прийом означає «спосіб здійснення чого-небудь», рекомендація ж — це тільки порада, побажання;

3) спосіб передбачає практичну реалізацію прийому, тоді як рекомендація існує лише абстрактно.

Тактичним прийомом може виступати не будь-який, а тільки найбільш раціональний та ефективний спосіб здійснення процесуальної дії у певних обставинах його реалізації. Раціональність та ефективність способу дії (тактичного прийому) є його істотними ознаками. Разом з тим зазначені ознаки ще не дають змоги відокремити тактичний прийом від інших способів дії (організаційних, підготовчих, технічних тощо).

Відокремлення тактичного прийому від інших способів дії полягає в його психологічній сутності, особливостях психологічного механізму його реалізації. Такий механізм реалізації тактичного прийому припускає: 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям неправди, актуалізацією забутого, відтворенням події, що трапилася, знаходженням прихованого тощо; 2) безпосередню чи опосередковану взаємодію між слідчим (суддею) та його респондентами; 3) психологічний ефект від використання прийому (що пов'язано з одержанням об'єктивних показань, виявленням слідів і знарядь злочину, встановленням місцезнаходження тайника тощо).

Визначення поняття тактичного прийому передбачає врахування і такої його ознаки, як ситуаційна зумовленість. Слідча ситуація справляє чималий вплив як на обрання тактичних прийомів, так і на доцільність їх застосування в тих чи інших умовах.

З огляду на викладене, тактичний прийом — це спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації та є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях.

Тактичний прийом виконуватиме свої функції тільки в тому разі, якщо він відповідатиме низці вимог, до яких належать законність, етичність, науковість, вибірковість, пізнавальна цінність.

Законність як принцип застосування тактичних прийомів полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми повинні повністю відповідати духу і літері закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих слідчих і судових дій, порядок здійснення яких визначено кримінально-процесуальним законом. Відповідність тактичного прийому вимогам законності означає також й те, що він не може суперечити закону. Так, у процесі провадження такої слідчої дії, як пред'явлення для впізнання, способом дії, що порушує вимоги закону, може бути пред'явлення осіб або предметів серед меншого числа, ніж про це вказано в нормі закону (ст. ст. 174, 175 КПК). Такі дії не можна визнати тактичним прийомом, що відповідає вимозі законності.

Допустимість тактичного прийому пов'язана не тільки з його законністю, а й з етичністю. Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити елементи неправдивої інформації, введення особи в оману, справляння такого впливу на психіку

людини, що тягне за собою негативні наслідки. Неприпустимими є тактичні прийоми, засновані на насильстві, погрозах, обмані, використанні аморальних спонукань, культурної відсталості, релігійних упереджень тощо.

Важливою вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, є їх науковість, під якою розуміють відповідність прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Розроблення тактичних прийомів ґрунтується на даних різних наук — психології, логіки, педагогіки, лінгвістики, кібернетики та ін. Проте вимога науковості цим не висчерпується. Вона перш за все визначає природу тактичного прийому. Наукова обґрунтованість передбачає:

- 1) науковість прийому за джерелом його походження;
- 2) відповідність прийому сучасному стану науки;
- 3) можливість наукового передбачення результатів використання прийому.

Наступною вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, виступає їх вибірковість як спроможність вирішувати тактичні завдання у певних ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час провадження досудового чи судового слідства в цілому або при проведенні окремих слідчих (судових) дій, зумовлює потребу в опрацюванні найрізноманітніших тактичних прийомів.

Серед вимог, що ставляться до тактичних прийомів, є також їх пізнавальна цінність. Тактичні прийоми за своїм призначенням і спрямованістю сприяють пізнанню, переслідують мету одержати доказову інформацію (знайти сліди чи знаряддя злочину, одержати показання від свідка чи обвинуваченого, встановити особу злочинця чи жертви тощо).

Важливою проблемою у криміналістичній тактиці є визначення характеру взаємозв'язку і розмежування тактичних прийомів та процесуального порядку провадження слідчих і судових дій. З цього приводу в юридичній літературі висловлено дві протилежні точки зору. Прибічники однієї з них (Р. С. Белкін) вважають, що у кримінально-процесуальному законі можуть міститися тактичні прийоми. Вони зазначають, що тактичний прийом, який став нормою закону, не втрачає свого криміналістичного змісту. Інші криміналісти (В. О. Коновалова) стверджують, що у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися жодні тактичні рекомендації чи прийоми.

На наш погляд, у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися тактичні прийоми, бо, по-перше, тактичний прийом ґрунтується на процесуальних нормах і не повинен суперечити їм; по-друге, процесуальна норма, навіть альтернативна, не може бути тактичним прийомом через те, що вона має розпорядчий або обов'язковий характер у певних межах; по-третє, тактичний прийом є більш гнучким, його застосування визначається ситуаційною зумовленістю, яку законодавець у деталях передбачити не в змозі, а може представити та приписати тільки загальний процесуальний порядок; по-четверте, тактичний прийом не може бути застосовано в «усіх випадках» — тільки за певних умов, обставин, відпо-відних ситуацій його застосування буде оптимальним.

§ 3. Джерела та функції тактичних прийомів

При формуванні тактичних прийомів криміналістична тактика ви-ходить з галузей наукових знань, що стоять біля джерел їх утворення і визначають їх ефективність та раціональність. Дослідження джерел тактичних прийомів дозволить виявити їх наукову спроможність, при-роду, оцінити їх можливості.

У генезі криміналістичної тактики до її джерел традиційно від-носять дані таких наук, як логіка, психологія, лінгвістика, соціологія, наука управління та ін. Разом з тим розвиток окремих наук, їх інтегра-ція та диференціація дають змогу виявити нові джерела, що сприяють розвитку і становленню криміналістичної тактики та її ядра — тактич-них прийомів. До таких джерел можуть належати дані теорії прогнозу, теорії ігор, теорії систем та ін.

Наукові положення логіки мають посісти особливе місце при фор-муванні та використанні тактичних прийомів огляду місця події, до-питу в усіх його різновидах, обшуку та інших процесуальних дій. Такі тактичні прийоми, як аналіз слідів та інших речових доказів, їх зістав-лення з іншими даними, постановлення різноманітних за своєю при-родою запитань допитуваному чи пред'явлення йому тих чи інших доказів містять у собі елементи логіки. Її закони визначають не тільки форму і зміст тактичних прийомів, а й певну послідовність їх застосу-вання, те чи інше їх поєднання у межах окремої процесуальної дії.

Важливим теоретичним джерелом тактичних прийомів виступає психологія. Її особлива роль визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на специфічний об' ект — психіку людини; їх розроблення і побудова ґрунтуються на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих чи інших властивостях і станах; їх зміст і механізм реалізації зу-мовлені необхідністю справляння психологічного впливу з метою встановлення психологічного контакту, актуалізації забутого, викрит-тя неправди у свідченнях тощо.

Особливий інтерес для розвитку криміналістичної тактики становить соціальна психологія, яка надає відомості про вікові, соціально-психологічні особливості особи, її конформність, схильність до референтної групи (референту), соціальну роль та ін. Використання даних цієї науки дозволяє більш диференційовано формувати достатні та необхідні засоби впливу на осіб різних категорій.

Розроблення і застосування тактичних прийомів пов'язані з деякими напрямками математичної науки, зокрема теорією ігор. Вплив теорії ігор на розвиток криміналістичної тактики намітився порівняно не-давно. Використовуючи математичний апарат, теорія ігор винаходить такі правила поведіння у конфліктних ситуаціях, які були б найкращими. Ці завдання можуть бути найбільш ефективно вирішені на рівні рефлексивного мислення і управління як ядра теорії ігор. Елементи рефлексивного мислення необхідно більш широко застосовувати в процесі обрання і побудови окремих тактичних прийомів, їх систем, прогнозування можливостей їх ефективного реалізації.

Криміналістична тактика пов'язана з наукою управління, зокрема з науковою організацією праці (НОП). Вона використовує такі положення НОП, як планування діяльності, розподіл сил і засобів, економія часу.

Розгляд НОП як джерела тактичних прийомів уявляється спірним. Віднесення деякими авторами НОП до джерел тактичних прийомів пов'язане з тим, що вони ототожнюють організаційні та тактичні способи дії, ставлять між ними знак рівності. НОП може лише сприяти ефективному використанню тактичних прийомів, але не породжувати їх.

Слід зазначити, що ізольований розгляд окремих теоретичних джерел є умовним. У всіх випадках тактичний прийом має декілька джерел. Так, постановка тих чи інших запитань допитуваному заснована на даних логіки (логічна природа запитання, його вид, форма), психології (запитання є носієм психологічного впливу), лінгвістики (запитання повинно бути правильно сформульовано з погляду мовознавства). Пред'явлення доказів базується на даних психології (актуалізувати забуте, викрити неправду тощо), логіки (визначеність і послідовність їх пред'явлення), теорії ігор (обрання моменту пред'явлення доказів за допомогою імітації міркувань респондента, прогнозування результату реалізації прийому та ін.).

Джерелом тактичних прийомів є результати криміналістичних наукових пошуків. Як не дивно, але про це джерело забувають самі криміналісти. Сьогодні криміналістична тактика переростає свій традиційний потенціал, а це вимагає не тільки його оновлення, а й побудови систем тактичних прийомів, розроблення нових способів дії. Криміналістика на основі вивчення та узагальнення слідчої практики розробляє і пропонує найбільш ефективні тактичні прийоми та засоби.

Джерелом тактичних прийомів може бути й безпосередньо слідча чи судова практика. Судово-слідча практика дозволяє нагромадити необхідний емпіричний матеріал, узагальнити особливості застосування способів дії, одержати уявлення щодо прогалин і помилок,

апробувати рекомендації криміналістичної теорії.

Тактичні прийоми виконують різноманітні функції і можуть бути по-ділені на загальні, що виходять за рамки ізольованої дії та характерні для низки процесуальних дій, та окремі, притаманні внутрішньому змісту окремої дії. Дослідження функціонального призначення тактичних прийомів вимагає розгляду специфіки загальних та окремих функцій.

Загальними функціями тактичних прийомів можуть бути пізнавальна, прогностична, комунікативна, регулятивна. Розглянемо кожну з них окремо.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з одержанням доказової інформації при виконанні окремих процесуальних дій. Тактичні прийоми за своєю сутністю повинні сприяти пізнанню, переслідувати мету ефективного проведення слідчих та судових дій. Пізнавальна функція складається із застосування таких прийомів, які відповідно до мети дії сприяють виявленню інформаційного матеріалу та встановленню істини.

Прогностична функція тактичних прийомів дозволяє слідчому (судді) правильно обрати ті чи інші способи дії, домогтися реалізації мети процесуальної дії. Ця функція охоплює три основні напрями передбачення:

- 1) власних дій слідчим (суддею);
- 2) дій інших учасників процесу розслідування (судового розгляду);
- 3) можливості управління здійснюваною діяльністю.

Комунікативна функція проявляється у процесі спілкування слідчого (судді) з іншими учасниками в межах процесуальної дії (під час допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання та ін.). Ця функція тактичних прийомів включає такі напрями:

- 1) встановлення психологічного контакту;

2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді);

3) справляння психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування;

4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Регулятивна функція тактичних прийомів припускає можливість виявляти їх вплив на слідчу ситуацію та ситуацію процесуальної дії, змінювати їх. Правильно обраний тактичний прийом дає змогу регулювати ситуацію в потрібному напрямі (змінювати позицію учасників процесуальної дії, одержувати дані про можливе місцезнаходження слідів злочину, способи їх приховування тощо). У процесі використання тактичних прийомів відбувається зміна ситуації, яку вони регулюють.

Тактичні прийоми обираються вільно та застосовуються на розсуд слідчого чи судді. Водночас треба враховувати можливості саме регулятивної функції тактичних прийомів, пов'язаної з відносною жорсткістю їх застосування.

Тактичні прийоми виконують також окремі функції, зумовлені специфікою процесуальної дії, її цільовою та ситуативною спрямованістю. Окремі функції являють собою диференціацію тих чи інших загальних функцій, пов'язану зі специфікою слідчої чи судової дії (огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту тощо). Так, у процесі допиту загальні функції тактичних прийомів (пізнавальна і комунікативна) проявляються у таких окремих функціях, як функція викриття (викриття неправдивої заяви про алібі, встановлення обмови, самообмови тощо), функція спонукання (актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до давання показань), функція корекції (усунення перекручень при добросовісній помилці, уточнення показань та усунення суперечностей у них). Під час обшуку як окремі функції можуть бути розглянуті діагностична (пов'язана з визначенням добро-вільності видання об'єктів обшуку), пошукова (дозволяє обрати на-прям пошуку і виявити те, що шукають), усунення протидії особи, яку обшукують, стимулювання її до спілкування, одержання від неї пошукової інформації тощо.

Тактичні прийоми провадження окремих процесуальних дій мають багатофункціональне призначення. У процесі використання вони можуть виконувати різноманітні функції. Зокрема, пред'явлення того чи іншого доказу може бути використано для актуалізації в пам'яті допитуваного забутих обставин, викриття неправди, усунення суперечностей в його показаннях та ін. Тактичний прийом, що стосується аналізу слідів на місці події, дозволяє встановити більш широкий їх діапазон, причинні зв'язки між ними, відтворити подію, що сталася. Зіставлення окремих предметів може бути ефективним при обшуку як у разі відшукування видозмінених (знищених) об'єктів пошуку, так і при пошуку об'єктів, схованих у спеціальних тайниках.

Окремі тактичні прийоми можуть виконувати свої функції в різних процесуальних діях. Так, постановка тих чи інших запитань (нагаду-ючих, доповнюючих, уточнюючих, контрольних тощо) використовується в таких діях, як допит, обшук, пред'явлення для впізнання. Роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування застосовується при допиті, обшуку, слідчому експерименті. Використання можливостей типових аналогів може бути застосовано не тільки у процесі огляду місця події, а й при обшуку.

Видимість функціональної уніфікованості тактичних прийомів створюється подібністю окремих цілей процесуальних дій. Разом з тим та чи інша слідча (судова) дія завжди накладає свій відбиток на функції тактичних прийомів.

§ 4. Класифікація тактичних прийомів

Різноманітність тактичних прийомів вимагає їх наукової класифікації. Класифікація визначає систему підпорядкованих понять (класів, об'єктів) і використовується як засіб для встановлення зв'язку між ними. Значення наукової класифікації полягає у тому, що вона передбачає вивчення закономірностей об'єктів, дослідження їх природи.

У криміналістичній літературі здійснюються спроби класифікувати прийоми. Складність класифікації тактичних прийомів визначається великою кількістю підстав, за якими вони можуть бути поділені, та неоднозначним розумінням сутності тактичного прийому.

Аналіз праць з криміналістики свідчить про те, що існує близько двох десятків класифікацій тактичних прийомів, але багато хто з авторів за основу класифікаційних побудов часто беруть довільні ознаки, властивості чи положення.

Найпоширенішою є класифікація тактичних прийомів за джерелом походження. Так, їх поділяють на прийоми, що ґрунтуються на застосуванні логіки, психології, НОП (О. М. Васильєв). Однак, на наш погляд, пропонується класифікація є спірною через такі міркування:

- 1) вона демонструє окремі джерела формування тактичних прийомів і тому має теоретичне, а не практичне значення;
- 2) є однобічною, бо не охоплює всі можливості формування прийомів;
- 3) підстава класифікації є недостатньо точною, оскільки в усіх випадках тактичний прийом має декілька джерел;
- 4) у цій класифікації тактичними прийомами називаються й такі, що не можуть належати до прийомів (слідча версія, планування, розміщення і використання сил та ін.);
- 5) до тактичних прийомів включено не тільки способи дії, а й методи і навіть напрями діяльності слідчого.

Дискусійні погляди щодо існування двох тактик — криміналістичної та процесуальної — дали змогу деяким авторам класифікувати тактичні прийоми на передбачені законом (обов'язкові чи факультативні) та не передбачені кримінально-процесуальним законом (М. П. Шаламов). Така класифікація ґрунтується на розумінні тактичного прийому як такого, що може міститися у нормах закону. Проте такий погляд не можна вважати правильним.

Викликає заперечення класифікація тактичних прийомів за рівнем їх складності — поділ на складні (комплекс, сполучення декількох простих прийомів, що забезпечують досягнення певної мети) та прості (елементарні) (М. О. Селіванов). Складні прийоми є не що інше, як їх системи (або, як їх іноді називають у криміналістичній літературі, тактичні комбінації). Система ж тактичних прийомів є самостійною категорією криміналістичної тактики.

Класифікація тактичних прийомів повинна сприяти пізнанню їх сутності в усіх різновидах, визначенню закономірних зв'язків між ними, встановленню їх властивостей та ознак. Підставою класифікації має слугувати певна об'єктивна закономірність, яка дозволяє поділяти тактичні прийоми на ті чи інші види, відносити їх до визначеної групи.

Певний інтерес і практичне значення становлять такі підстави класифікації тактичних прийомів:

- 1) за видом процесуальної дії —

тактичні прийоми огляду місця події (аналіз окремих слідів на місці події; моделювання події, що відбулась; зіставлення модельованої події та реальної картини місця події; аналіз ознак знищення слідів; зіставлення інформації місця події з типовими аналогами та ін.);

тактичні прийоми допиту (постановка різних видів запитань; пред'явлення речових та письмових доказів; оголошення показань окремих осіб; допит на місці події; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.);

тактичні прийоми обшуку (залучення обшукуваного до діяльності слідчого; словесна розвідка; зіставлення виявленого з ознаками того, що шукається; аналіз ознак предмета пошуків; постановка обшукуваному уточнюючих запитань; використання можливостей типових аналогів тощо);

тактичні прийоми інших процесуальних дій;

2) за діапазоном використання —

тактичні прийоми, що використовуються під час провадження тільки окремих слідчих (судових) дій (допит на місці події, орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо);

тактичні прийоми, що використовуються у декількох (багатьох) процесуальних діях (постановка тих чи інших запитань, використання типових аналогів, аналіз слідів, предметів, їх ознак тощо);

3) за об'єктом спрямованості (або сферою реалізації) — тактичні прийоми, спрямовані на справляння впливу на людину

(роз'яснення важливості правдивих показань; постановка контрольних, нагадуючих, доповнюючих та інших запитань; демонстрація фотознімків; оголошення висновків експертиз або результатів слідчих дій та ін.);

тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища (аналіз слідів, предметів, їх ознак, розміщення; використання уявної реконструкції окремих елементів події — моделювання з метою відтворення події, що відбулася; зіставлення слідів, виявлених на місці події, та ін.);

4) за ситуаційною варіантністю (тактичні прийоми, які диференціюються залежно від ситуації процесуальної дії).

Так, у ситуації повідомлення неправдивих показань під час допиту можуть бути виділені такі тактичні прийоми: постановка контрольних запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події тощо;

5) за характером інформації —

тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній інформації (бесіда на сторонню тему, роз'яснення значення щиросердого каяття, постановка тих чи інших запитань тощо);

тактичні прийоми, що базуються на матеріалізованій інформації (демонстрація доказів, різної наочної інформації та ін.);

тактичні прийоми, засновані на логіко-розумовій інформації (аналіз окремих слідів (предметів); моделювання події, що відбулася; зіставлення інформації місця події з традиційним, природним плином події тощо).

§ 5. Система тактичних прийомів. Тактичні комбінації і тактичні операції

У криміналістичній теорії тактичні прийоми традиційно розглядаються ізольовано, а не у певних комплексах чи системах. Разом з тим саме комплексне використання тактичних прийомів слід здійснювати у процесі тієї чи іншої слідчої (судової) дії. Використання типових систем є набагато ефективним, ніж застосування окремих неузгоджених прийомів.

Система тактичних прийомів — це впорядкована сукупність (комплекс) взаємопов'язаних і взаємозумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість та вибірковість у процесі їх реалізації.

Така система повинна становити не просту сукупність прийомів, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, що припускає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому взаємопов'язані компоненти посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Системі тактичних прийомів притаманні такі загальні ознаки:

- 1) цілісність. Елементи системи повинні бути безпосередньо чи опосередковано взаємопов'язані і вибірково взаємодіяти, тобто система має функціонувати як певний цілісний ансамбль. Кожний тактичний прийом повинен посідати своє місце в системі та виконувати необхідні функції. Системі мають бути притаманні нові інтегральні властивості, які не входять порізно як складові до системи елементів;
- 2) наявність певної структури, яка передбачає існування відповідних підсистем та окремих тактичних прийомів, що залежать від мети і ситуацій. Розташування тактичних прийомів у системі пов'язано з їх тактичною доцільністю та ефективністю використання у певній послідовності;
- 3) ієрархічність системи тактичних прийомів, що виступає як компонент більш широкої системи — криміналістичної тактики. У свою чергу, кожний компонент системи тактичних прийомів (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.) може розглядатися як система (чи підсистема), що диференційована відповідно до мети і ситуаційної зумовленості;
- 4) множинність опису кожної системи. Система тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання.

Існують також специфічні ознаки (властивості) системи тактичних прийомів:

- a) цільова спрямованість — відповідність меті процесуальної дії;

б) вибірковість — можливість ефективної роботи тільки у певній ситуації;

в) динамічність і гнучкість — наявність широкого діапазону проявів у своєму конкретному змісті та особливостях використання. Гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів;

г) варіантність — множинність слідчих (судових) дій, а також різноманітних ситуацій, які зумовлюють і варіантність систем тактичних прийомів;

ґ) алгоритмічність — своєрідність алгоритмів для слідчого чи судді у процесі використання тактичних прийомів системи. Вона полягає в тому, що системи припускають певний порядок використання тактичних прийомів — їх форму, зміст, послідовність застосування тощо.

У сучасній криміналістичній тактиці використовуються поняття «тактична комбінація» і «тактична операція», визначення яких має дискусійний характер.

Тактична комбінація — це певне поєднання тактичних прийомів чи слідчих дій та інших заходів, що має на меті вирішити конкретне завдання розслідування та зумовлене цією метою і слідчою ситуацією.

У криміналістичній теорії історія виникнення тактичних комбінацій пов'язана з концепцією правомірності «слідчих хитрощів» і «пси-хологічних пасток», що розглядаються як різновиди тактичних комбінацій. Визначення поняття тактичної комбінації викликає заперечення з таких міркувань:

1) має місце гіперболізація «слідчих хитрощів» («психологічних пасток»); фактично виходить, що «слідчі хитрощі» — це комплекси (поєднання) тактичних прийомів. Цим поняттям охоплюють як припустимі, правомірні тактичні прийоми, так і способи дії, які порушують вимоги етичності, а навіть й комплекси, групи, сукупності прийомів;

2) недоцільно об'єднувати в одному понятті дві самостійні категорії — «поєднання тактичних прийомів» (система прийомів) і «поєднання слідчих (або інших) дій» (тактична операція). «Поєднання тактичних прийомів» і «поєднання слідчих (або інших) дій»

переслідують різні цілі і є нерівнозначними;

3) в етимологічному сенсі термін «комбінація» тотожний терміну «система прийомів» для досягнення чого-небудь. Тактична комбінація можлива лише у межах однієї слідчої (судової) дії і не припускає поєднання з тактичними прийомами іншої процесуальної дії. Тому тактичну комбінацію треба розглядати як синонім системи тактичних прийомів.

Тактична операція передбачає поєднання однойменних і різно-йменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації.

Тактична операція передбачає вирішення тактичного (проміжного) завдання. При розслідуванні тих чи інших злочинів застосовують такі тактичні операції: «Встановлення очевидців», «Відшкодування матеріальних збитків», «Документ», «Розшук злочинця», «Атрибуція трупа», «Захист доказів» та ін.

§ 6. Психологічні основи використання тактичних прийомів

Використання тактичних прийомів передбачає знання психологічного механізму їх реалізації. За своєю спрямованістю тактичні прийоми застосовуються у процесі взаємодії між такими особами і об'єктами:

- 1) слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою);
- 2) слідчим (суддею) і речами — носіями матеріальних відображень про злочин та його учасників.

Виділимо дві форми взаємодії:

1) безпосередню — коли особа, яка вчинила злочин, чи інші особи зазнають впливу (рис. 22);

2) опосередковану — коли слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем (рис. 23).

Кримінальному процесу та криміналістиці відомі періоди, коли психологічний вплив відносили до незаконних засобів. Разом з тим у відправленні правосуддя такий вплив завжди має місце. Кримінальний і кримінально-процесуальний закони забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози. Так, згідно з ч. 3 ст. 22 КПК забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. У ст. 373 КК передбачено кримінальну відповідальність за примушування давати показання. Під примушуванням розуміється незаконний насильницький вплив на свідка, потерпілого чи обвинуваченого з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство, з метою добитися від нього показань у справі.

Термін «психологічний вплив» указує на його цільову спрямованість — психіку людини. Будь-яке спілкування — це передусім психо-логічний вплив на співрозмовника. У взаємодії кожна людина постає у ролі об'єкта чи суб'єкта спілкування. У процесі спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує що-небудь зробити.

Мовний вплив може бути трьох видів:

1) інформування (передавання інформації);

2) переконання (полягає у впливі через звернення до критичної свідомості особи);

3) навіювання (припускає вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості і критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту).

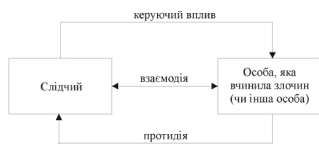

Рис. 22. Взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою), — безпосередня взаємодія

Рис. 23. Взаємодія між слідчим (суддею) і речами (матеріальними об'єктами), — опосередкована взаємодія